

XIX. YÜZYILDA BATIYLA İLİŞKİLERDE OSMANLI ŞEBBENDERLİKLERİ*

Mahmut AKPINAR**

Öz: Bu çalışmada Osmanlı tüccarlarından da gelen talep üzerine 1802 yılında başlatılan şebbenderlik faaliyetleri üzerinde durulmuştur. İlk olarak etimolojik bakımdan şebbenderlik kavramı ele alınmıştır. Akabinde ilk teşkil edilen şebbenderliklerden ve 1821 Yunan isyanına kadar olan dönemde şebbenderlik açısından bahsedilmiştir. Devamında ise, 1836'da Hariciye Nezareti'nin kuruluşuyla yeniden başlatılan şebbenderlik faaliyetlerine yer verilip, kurumsallaşmaya dair belli başlı gelişmelere değinilmiştir. Ardından iki kategoriye ayrılan şebbenderlik memurları hakkında bilgiler verilmiştir. Son olarak da şebbenderlik sistemini somut ve tanımlı hale getiren hukuksal düzenlemelere yer verilmiştir. Başlangıçta basit bir yapıyla yürütülen bu hizmetler, XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde yazılı ve yasal düzenlemelerle kurumsallığı güçlendirilmiş, yirmiden fazla ülkede iki yüzden fazla kentteki varlığıyla hizmet ağı tüm kıtalara yayılmıştır. Aynı zamanda şebbenderlikler, dış dünyayı takipte ve onunla temasta Osmanlı Devleti'nin çok muazzam bir iletişim aracı haline dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Şebbender, Ticaret, Hariciye, Hizmet, Kurumsallaşma, İletişim.

The Ottoman Consulships in the Relation to West in the 19th Century

Abstract: In this study, consular activities started in 1802 on demand from Ottoman merchants were emphasized. Firstly, the concept of consulate from the etymological side has been handled. Then from the In continuation, with the establishment of Ministry of Foreign Affairs in 1836, consular activities initiated from again and major developments in institutionalization have been mentioned. Then, it has been given about the consular officers divided into two categories. first opened consulates and the consular network are mentioned to the 1821 Greek riot. Finally, the legal arrangements that make the consular system concrete and defined. At the same time consulates, the follow up to the outside World and in contact with it, the Ottoman Empire has become a tremendous communication tool.

Keywords: Consul, Trade, Foreign Affairs, Service, Institutionalization, Communication.

* Bu çalışma, 2001 yılında tamamlanmış olan “Osmanlı Devleti’nde Şebbenderlik Müessesesi” adlı yüksek lisans tezinden yararlanılarak yapılmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, SİVAS.

Kabul Tarihi: 29.10.2017

Yayın Tarihi: 26.12.2017

Giriş

1789 yılında tahta oturan III. Selim reform çalışmaları kapsamında biraz da İngilizlerin İstanbul elçisinin teşvikiyle ilk elçiyi 1793'te Londra'ya göndererek daimi elçilik faaliyetlerini başlatmış, daha sonra Paris, Viyana ve Berlin olmak üç Avrupa başkentine daha elçi tayin ederek daimi elçilik ağını nispeten genişletmiştir. Avrupa ile siyasi ve diplomatik ilişkileri geliştirmek, devletin askeri bakımdan zayıflaması nedeniyle olası dış politik meselelerde daha ziyade uluslararası hukuku kullanmak, değişen uluslararası şartlara adaptasyonu sağlamak, gelişen Avrupa'yı daha yakından tanımak, batıdaki ilmi ve teknik gelişmelerden olabildiğince istifade etmek ve bu emeller dâhilinde Avrupa ile entegrasyonu sağlayacak bir yapının oluşumunu gerçekleştirmek idi. Kurulan diplomasi ağının bir uzantısı olarak da, Osmanlı tüccarlarının talebiyle XIX. yüzyılın başlarında Avrupa'nın çeşitli ticaret kentlerine Osmanlı tüccarlarının ve devletin haklarını ve çıkarlarını korumaları için şebbenderler tayin edilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda gönderilen elçilerden beklenen istifade sağlanmadığı için dış dünya ile bağlantıda onlara alternatif olarak şebbenderlere ihtiyaç duyulmuş olabilir.

1. Etimolojik Bakımdan Şebbenderlik

“Şebbender” kelimesi etimolojik bakımdan değerlendirildiğinde Farsça iki kelimeden oluştuğu görülür. İlki “*Kral, Hükümdar ve Padişah*”¹ anlamlarına gelen “*Şeh ya da Şah*” denilen kelime, diğeri ise, “Deniz veya Büyük Bir Nehir Üzerinde Liman”, Suriye ve Mısır Arapçasına göre “*Pazar, Ticaret Yeri, Mübadele Yeri, Sarraflık Merkezi*” gibi anlamlara gelen “*Bender*” kelimesidir.² Ayrıca “*Bender*” kelimesinin karşılığı olarak “*İşlek Ticaret İskeleyi*” ifadesi de kullanılmıştır.³ Bu kelimelerin bileşkesi olan “*Şebbender*” ise “*Ticaret reisi, Ecnebi Memleketlerde Bulunan Memur-ı Mensub, Konsolos*” anlamlarına gelmektedir.⁴ Günümüz Türkçesi ile “*Şebbenderlik*” “*Liman Reisliği veya Liman Başkanlığı*” gibi anlamlara geldiği söylenebilir.⁵ “*Şebbenderhane*” kelimesine gelince “*Liman Reisliği veya Liman Başkanlığı Dairesi*” şeklinde ifade edilebilir.⁶ Ayrıca Batı kültürleri ve dilleri etkisiyle birçok yerde

¹ İbrahim Olgun, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967, s. 226.

² Clément Huart, “Bender”, *İslam Ansiklopedisi*, II, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 515.

³ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1997, s. 84.

⁴ Mehmet Salahi, *Kamus-ı Osmani*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1313, s. 175.

⁵ Bir devletin şehir veya iskelesinde, diğer bir devletin tebaasının hukukunu müdafaya memur olan şebbenderin vazifesi ve sıfatı memuriyettir, bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, s. 790.

⁶ Şebbender daire-i resmisi bir şebbenderliklerin veya baş şebbender ile maiyeti heyetinin ikametine mahsus hane ki tab olduğu devletin tebaasının mercii ve o devletin sancağı çekilir, bkz. Sami, *a.g.e*, s. 790.

“Şehbenderlik” kelimesinin karşılığı olarak “konsolosluk” kelimesi kullanılmıştır⁷. Ancak şehbenderlik, kurumsal ad olarak cumhuriyetin ilk yıllarına değin kullanılmaya devam etmiştir⁸.

2. III. Selim’den 1821 Yunan İsyanı’na İlk Şehbenderlikler

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyıla girerken askeri gücün bir dış politika aracı olarak yetersizliğini görmesinin ardından Lale Devri’yle birlikte askeri alanda kendinden üstün gördüğü batı dünyasını Fransa aracılığıyla tanımak için, 1721 yılında Yirmisekiz Mehmet Çelebi’yi Fransa’ya elçi olarak göndermiştir⁹. Avrupa’dan ilim ve fen bakımından istifade edebilme arzusunun dışında Yirmisekiz Mehmet Çelebi Fransa ile dostluk münasebetlerini geliştirmek, Avusturya’ya karşı ittifak zemini aramak ve kutsal yerler kapsamında Kudüs’te Fransız devletine bazı imkânların tanındığını bildirmekle görevlendirildiği söylenebilir¹⁰. Paris’te takriben bir yıl kalan Yirmisekiz Mehmed Çelebi burada yaptığı çalışmaların neticesini sultana sunmuştur. Yirmisekiz Mehmed Çelebi’nin Viyana’ya şehbender sıfatıyla birinin gönderilmesini tavsiye ettiği belirtilir. Bu tavsiyeyle beraber Sadrazam Damat İbrahim Paşa, 1725 yılında Kazancızade Ömer Ağa adlı şahsı Viyana’ya Osmanlı tüccarlarının işlerine

⁷ Devletin ticari menfaatlerine nezaret, vatandaşlara, tüccarlara ve seyyahlara yardım, ticaret gelirlerinin inzibatına nezaret, ticaret seyr-i sefaın muahedelerinin tatbikatını murakabe etmek, vatandaşlarının idari veya bazı adli muamelelerini yapmak, yabancı memleketlerin zirai ve sanayi mahsulleri ve ticari muameleleri hakkında malumat toplamak ve kendi memleketlerinin mahsullerinin sürümünü sağlamak vazifesiyle yabancı devlet liman ve şehirlerinde yerleşmiş olan resmi memurdur, bkz. *Türk Hukuk Lügati*, “Konsolos”, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1991, s. 204; Sami, *a.g.e.*, s. 1116; Mustafa Tayyip Gökbilgin, “Konsolos”, *İslam Ansiklopedisi*, VI, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 836-840.

⁸ Osmanlı Devleti’nin dışişleri alanında oluşturduğu şehbenderlik müessesesinin kelime olarak kullanımı bazı kaynaklarda ve eserlerde geçtiği gibi II. Meşrutiyet’le (1908) son bulmamış, bilakis yıkılış sürecine kadar devam ettiği gibi Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında da kullanılmıştır., bkz. *1926 Devlet Salnamesi*, s. 133- 134; *1927-1928 Devlet Salnamesi*, s. 108–110; Şehbenderlik kelimesinin kullanıldığını gösteren örnekler için bkz., *Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekaleti Tamîmât-ı Şehbenderî*, Ebuzziya Matbaası, İstanbul 1928.

⁹ Mehmed Efendi, Pasarofça Antlaşması görüşmelerine memur edilmiş ve burada müzakereler sırasındaki gayreti ve becerisiyle Damat İbrahim Paşa’nın dikkatini çekmiştir. Raşid Tarihi’nde Mehmed Efendi’den “*mükâleme-i mezbûrede tertîb-i muhâverât ve desâis-i nasarayâ tahsil-i utlâ etmiş bir kârdan-ı dakika-şinâs*”, şeklinde diplomatik ilişkiler bakımından işi bilen bir şahıs olarak bahsedilmiştir, bkz. Mehmed Raşid, *Tarih-i Raşid*, V, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1283, s. 212- 213; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, TTK, Ankara 1987, s. 54-58; *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Seyahatnamesi*, Sade. Şevket Rado, Hayat Tarih Mecmuası, İstanbul 1970, s. 1-10.

¹⁰ Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1928, s. 44; Fatma Müge Göçek, *East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteen Century*, Oxford University Press, Washington 1987, s. 4-5; Türkan Polatçı, “Osmanlı Batılılaşmasında Yirmisekiz Mehmed Çelebi’nin Sefaretnamesinin Önemi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2), Çankırı 2011, s. 253.

yardımcı olması ve onların haklarını gözetmesi için şebender unvanıyla tayin etmiştir.¹¹ Ömer Ağa'nın ne kadar bir süre görev yaptığına dair elde bir bilgi yoktur. Ancak ilerleyen yıllarda tıpkı elçilik faaliyetleri gibi şebenderlik faaliyetlerinin de devamı gelmemiş ve bu girişim akamete uğramıştır. Avrupa'da ise Endüstri Devrimi ile birlikte ticaret, sanayi ve gemicilik alanlarında yaşanan hızlı gelişmeler karşısında konsolosluk kurumuna verilen önem artmaya başlamıştır. 1769 yılında Fransa ile İspanya arasında imzalanan Pardo Antlaşması ile konsolosların görevleri, ayrıcalıkları ve bağışlıklarına dair hükümler belirlenmiştir. 1781'de Fransızlar, 1786'da Hollandalılar ve 1792'de Amerikalılar kendilerince yeni düzenlemeler yaparak bu hizmetin yasal çerçevesini belirginleştirmeye ve geliştirmeye çalışmışlardır¹². Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyılın ikinci yarısında da şebender tayinine dair bazı teşebbüslerin olduğu söylenebilir¹³. Ancak bir düzenden bahsetmek henüz mümkün değildir.

III. Selim 1791'de Ebubekir Râtib Efendi'yi Habsburg İmparatorluğu ile olan ilişkiler dolayısıyla Viyana'ya gönderdiğinde, beklentisi sadece siyasi ve diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi değildi. Ülkedeki iktisadi yapı ve koşullara dair gözlemler yapıp gereken bilgilerin aktarılması da talep edilmişti. Zira padişah, Avrupa'daki yeni üretim metot ve araçlarının öğrenilmesini sağlayarak Osmanlı ekonomisinin değişen koşullara adapte olmasını arzuluyordu¹⁴. III.

¹¹ *Cevdet Tasnif i Hariciye Kısmı*, 4417 (Bu belge çürük olduğu için, alıp değerlendirme imkânımız olmadı, ancak azda olsa belgenin özeti bize bir fikir verdi; 1130 yılında safer ayının sonunda Kazancızade Ömer Ağa 1130 tarihli sulh gereği şebender olarak Beç şehrine görevlendirilmiştir, bkz. Küçük Çelebizade İsmail Asım, *Raşid Tarihi Zeyli*, İstanbul 1282, s. 307.

¹² Rona Aybay, *Tarih ve Hukuk Açısından Konsolosluk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 15-16.

¹³ Şam şebenderinden alınan eşya defterinden bahsedilmiştir, bkz. *Başmuhasebe Kalemi Defterleri*(855-2222), 20/1, 26.05.1151; 1787 yılında Rus elçisiyle görüşen Reîsülküttâb Feyzi Efendi müzakereler esnasında Osmanlı tüccarlarının haklarının korunması için uygun yerlerde şebenderler bulundurulmasına izin verilmesini diğer ultiatom maddeleriyle elçiye bildirmiştir. Hatta bu talep doğrultusunda Osmanlı Devleti, Kırım'a bir memur göndermek istediğini belirtmiştir, bkz. *BOA. HAT*, 1219; Mufassal *Osmanlı Tarihi*, V, Güven Yayınevi, İstanbul 1962, s. 2634.

¹⁴ Râtib Efendi Viyana çevresinde bulunan güherçile karhanelerini ziyaret etmiş ve bilgi toplamaya çalışmıştır. Öte yandan kumaş fabrikası, altın-gümüş imalathaneleri, darphaneleri, porselen ve kumaş üreticilerini ziyaret ederek Osmanlı devletinin iktisadi problemlerine çözüm olabilecek bilgileri toplamaya çalışmıştır. Ayrıca bölgedeki Osmanlı tüccarlarından da imparatorluğun iktisadi durumuna dair bilgi edinmiştir, bkz. Fatih Yeşil, *Aydınlatma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 140-141, 152; Viyana temasları sırasında İngiliz elçisi ile ve diğer görüşmeleri neticesinde Râtib Efendi'nin, bir memlekette zenginliğin artırılması, devletin iktisat politikalarının en mühim ilkesi olmadır kanaatine vardığı ifade edilir, bkz. Yusuf Ziya İbrec, "Osmanlı Devleti'nin Dış Dünya ile Temasları Neticesinde İktisadi ve İçtimai Politikasında Oluşan Değişiklikler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 58, Şubat 1989, s. 129.

Selim döneminde mali ve ticari yapıyı yıpratın ve bu alanlarda çeşitli suistimallere de yol açın “Beratlı Tüccar”¹⁵ müessesesini sona erdirip, tüm Osmanlı tüccarına sahip çıkarak daha adil ve makul şartlar altında ticaret yapmalarını sağlamak için 1802 yılında alınan kararla şehbenderlik faaliyetleri başlatılmıştır¹⁶. İlgili belgede geçmişe nazaran Avrupa ile ticaret yapan tüccarın daha talepkar ve istekli olduğundan bahsedilmiştir. İlk olarak iyi ilişkiler içinde olunan İtalyan krallıkları tercih edilmiş ve aradaki mevcut ahidnamelerin sunduğu imkânlardan yararlanılarak görevlendirme yapılacağı ifade edilmiştir. Atamadan önce Napoli Krallığı’nın İstanbul’da bulunan elçisine tercüman vasıtasıyla bilgi verilmiştir¹⁷. Ahidnameler gereği, şehbender görev yerine giderken kendisine padişahın *emr-i şerifi* ile reisülküttap efendi tarafından yazılmış bir itimatname muhteviyatında mektubun verilmiştir. Görev mahalline vardığında bu evrakı başvekile takdim edeceği kendisine bildirilmiştir. Şehbenderlik faaliyetleri başlatıldığında, henüz kurumsal bir yapı yoktu. Nitekim 1821 Yunan isyanına kadar devam ilk dönem faaliyetlerinde bu tür bir yapılanmaya gidilmedi. Ancak tüm görevlendirmelerin Şehbenderlik Defteri’ne ilk andan itibaren kaydedildiğini görüyoruz. Bu ilk dönemde şehbenderler tüccarlar arasından seçildiği için şehbenderhanelere ihtiyaç duyulmamıştır. İlk atama belgesinde şehbenderlerin masraflarının ise, Hıristiyan ülke tüccarlarının mallarını taşıyan Devlet-i Aliyye tüccarına ait gemilerden alınacak vergi ile karşılanacağı ifade edilmiştir. Zira uluslararası ahidnameler gereği Hıristiyan ülke konsolosları da bu şekilde Osmanlı tüccarlarından vergi almaktaydı. Alınacak verginin aynı ölçüde olacağı belirtilmişti. Ayrıca şehbenderin o liman kentinde ikamet etmesi gerektiği tembih edilmiştir¹⁸.

İlk olarak ticari ilişkiler münasebetiyle Sicilya Krallığı sınırları içinde olan Napoli şehrine Kefalonyalı beyzadelerden Angelo Facetin şehbender unvanıyla tayin edilmiştir. Yapılan bu tayinle şehbenderden Osmanlı tüccarlarının işlerini

¹⁵ XVIII. yüzyıldan itibaren, gayrimüslim Osmanlı vatandaşları arasından Avrupa Devletleri’nin himayesine giren tüccarlar olmuştur. *Müste’min* veya *müste’men* tüccarlar gibi iç ve dış ticarete, Bu imtiyazlı bir şekilde ticaret yapan bu kişilere *beratlı tüccar* denilmiştir. Bu müessesenin doğuşunda verilen beratların ve tercümanlığın rolü olduğu kabul edilir, bkz. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 1983, s. 17.

¹⁶ III. Selim önemli Akdeniz ticaret merkezlerinde konsolosluklar kurmak suretiyle, Osmanlı tüccarlarının Avrupalılarla olan rekabet koşullarını iyileştirmeye çalışmıştır, bkz. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 48; Bağış, *a.g.e.*, s. 39-70.

¹⁷ *BOA. Şehbenderlik Defterleri*, I, s. 1.

¹⁸ ... mersûmun istid’â eylediği ulûfeye bedel bundan böyle masârifine medâr olma için Devlet-i Âliyye tüccârından Düvel-i Nasârâ konsoloslarının Memâlik-i Devlet-i Âliyye iskelelerine tevârüd iden sefinelerden ber- müceb-i ahidnâme-i hümâyûn alageldikleri konsolone resmi misillü mersum dahi Sicilyateyn iskelelerine Devlet-i Âliyye tüccâr-ı sefinelerine va’z-ı hamûle ile tevârüd iden Düvel-i Nasârâ tüccârından konsolone resmi ahz ile ta’yîş idüb Sicilyateyn kralının kürsü ve memleketi olan Napoli iskelesinde ikâmet eylemek..., bkz. Gös.yer.

takip etmesi, limanlara gelip giden Osmanlı bayrağı taşıyan gemilere gerektiği şekilde yardımcı olması, Osmanlı tebaasından olanlarla yabancı ülke vatandaşları arasında cereyan eden sorunların çözümüne yardımcı olmak, hak ve hukuklarını gözetmesi ve devletin üstün menfaatlerinin korunması ve bu doğrultuda mühim havadislerin devlete bildirilmesi istenmiştir. Bu bilgilerin gizlilikle iletilmesi istenmiştir¹⁹. Sadık ve güvenilir bir zat olduğu söylenen Facetin Efendi'nin daha evvelde bölgeye gelip giden Osmanlı firkateynlerinin ihtiyaçlarının karşılanmasında gösterdiği gayret ve aynı şekilde Viyana Sefiri İbrahim Afif Efendi'nin takdirleri münasebetiyle bu vazifeye tayin edildiği görülmektedir. Ticari faaliyetlerin yoğunluğu nedeniyle tek şebender yeterli görülmediği için krallığın diğer önemli parçası olan Sardunya Adası'ndaki Messina kentine aynı yıl içinde Atanas Diyaliro isminde bir başka güvenilir tüccar atanmıştır. Bir diğeri tayin ise kuzeydeki Venedik Cumhuriyeti'nin önemli liman kenti Venedik'e yapılmıştır. Devlet-i Aliyye şebender sayısını hızlı bir surette çoğalttığı görülür. Bu atamaları 1803 yılında yenileri izlemiş ve 1800 yılında Devlet-i Aliyye himayesinde kurulan Yedi Ada Cumhuriyeti'ne Yorgo Silyorgus isminde bir tüccar görevlendirilmiş olup cumhuriyetin merkezi Korfu'da ikamet ederek konsolosluk hizmeti vermiştir. Aynı yıl Marsilya, Amsterdam ve Cenova'ya şebender tayin edilerek Cenova Cumhuriyeti'nin dışında Fransa ve Hollanda ile de konsolosluk ilişkileri tesis edilmiştir²⁰. Hatırlatmak gerekir ki bu ülkeler daha evvelinden Osmanlı topraklarında konsolos bulundurmaya başlamıştı. Devlet-i Aliyye bu ülkelerdeki hizmetleri talimatlar dâhilinde yürüttüğü ve hususi bir yasal düzenlemeyi henüz yapmadığı görülmektedir

Tüccarlardan gelen taleplerle şebenderliklerin sayısını artırmaya gayret eden Devlet-i Aliyye 1804 yılında ise sadece Messina'ya yeni bir şebender tayin ederken İngiliz hükümetiyle de 1805 yılında Malta ve Londra'ya tayin ettiği şebenderler vasıtasıyla konsolosluk ilişkilerini karşılıklı hale getirmiştir. 1806'da ise İspanya'nın doğusunda yer alan Alicante kentine Artamaki Mefsho isimli tüccarı şebender tayin ederek konsolosluk münasebetlerine bir yenisini eklemiştir. Bir yıl sonra İspanya'nın güneyindeki Cadiz kentine ikinci bir şebender atanmıştır. 1807 yılında Portekiz ile tesis edilen ilişikler dâhilinde bölgeyle ticari münasebetleri olan Anton Efendi Lizbon şehrine görevlendirilmiş ve böylece Güney Avrupa'daki ağ biraz daha genişletilmiştir. III. Selim döneminde son şebender tayini, Avusturya İmparatorluğu'nun Adriyatik Denizi kıyısında yer alan Trieste şehrine yapılmıştır. Beş yıllık süre içinde on farklı ülkenin on iki kentine şebenderlik hizmeti götürülerek hem

¹⁹ Detaylı bilgi için bkz. BOA. *Şebenderlik Defterleri*, I; Bağış, a.g.e., s. 58.

²⁰ Marsilya'ya Selanikli bir tüccar olan Dimitriyos Efendi, Amsterdam'a Nikola Marçelo Efendi ve Cenova'ya da Nikola Petrofoks Efendi tayin edilmiştir, bkz. BOA. *Şebenderlik Defterleri*, I, s. 1-23.

Avrupa ile olan ticaret ağı daha düzenli hale getirilmeye çalışılmış, hem de güvenilir ve sadık olduğu ifade edilen bu tüccarlar vasıtasıyla Avrupa'da cereyan eden mühim hadiselerle dair bilgi edinilecek bir zemin oluşturulmuştur.

Aynı ülkelerle konsolosluk ilişkileri II. Mahmud döneminde 1821 yılında patlak veren Yunan isyanı hadisesine değin devam etmiştir. Yine şehbenderlik vazifesi için sadece Rum tüccarlar tercih edilmiştir. Bahsettiğimiz kentlere 1810 yılında Toskana Grandükalığı'nın liman kentlerinden Livorno eklenmiştir. Tekrar görevlendirmeler dikkate alındığında Yorgo Siliyorgus Efendi en uzun müddet görev yapan Osmanlı şehbenderi olduğu söylenebilir. Zira Siliyorgus Korfu'dan sonra 1816'da İspanya'nın Alicante kentine görevlendirilmiştir. 1820 yılında Trieste'ye Gregori Tabasgo'nun şehbender vekili unvanıyla atandığı görülmektedir. Bu dönemin son tayini Yedi Ada Cumhuriyeti dâhilindeki Korfu Adası'na olmuş ve Marko Efendi 1821 yılında buraya tayin edilmiştir²¹. Gelinek noktada geçmiş göz önünde bulundurulduğunda itibar edilen Rum cemaatinin son dönemde Devlet-i Aliyye'ye karşı gösterdiği sadakatsizliğin devlet adına görev yapan Rumlara da sirayet etmesiyle, Padişah II. Mahmud büsbütün hayal kırıklığına uğramıştır. Nitekim II. Mahmud, isyanla birlikte elçilik faaliyetleri gibi şehbenderlik faaliyetlerini de askıya almıştır. Ancak şehbenderlerle ilgili ihanet kabilinden herhangi bir olumsuzluğa incelediğimiz belgelerde rastlanılmadığını da eklemek gerekir. III. Selim döneminde hızlı gelişen hizmet ağı II. Mahmud döneminde büyümemiştir. Bun da muhtemelen elçilik hizmetlerinde istenen verimin alınamamasının rolü vardır. Bu dönemki hizmetlerin Akdeniz ağırlıklı olduğu da dikkatlerden kaçmamaktadır. Bunla birlikte hizmette ağırlığın İtalyan kentlerinin de olduğu da açık bir şekilde görülmektedir. Temeli III. Selim döneminde temeli atılmış olan bu ilişkilerin genişletilerek kurumsal hale getirilmesi beklenirken, durdurulmuş olması Devlet-i Aliyye'nin hem siyasi hem ticari geleceği açısından oldukça talihsiz bir durumdur.

Alınan kararlar Devlet-i Aliyye adeta eskiye dönmüş fevkalade elçilik heyetleriyle diplomatik ilişkileri yürütmeye çalışmıştır. Yaklaşık on yıl bu şekilde geçmiş ve Yunan sorunu ve Mehmed Ali Paşa sorunu ile büyük bir çıkmaza girilmiştir. 1830'lu yıllara girildiğinde Sultan II. Mahmud, daha evvelde devleti Viyana'da maslahatgüzar seviyesinde temsilen Mavroyeni Bey'i yeniden Viyana'ya aynı unvanla görevlendirmiştir. Birkaç yıl yine durağan bir şekilde geçtikten sonra 1835'te Mustafa Reşid Paşa Paris'e, 1837'de Mehmed Kamil Paşa Berlin'e ve Mehmed Şekib Paşa Londra'ya elçi olarak atanmasıyla müteakibiyet sistemi yeniden rayına oturmuştur. Zaten dış dünyadaki politik ve ticari gelişmeler ve beklentiler düşünüldüğünde Osmanlı Devleti'nin kendini izole ederek bunun dışında kalarak hayata tutunabilmesi hiç mümkün değildi.

²¹ BOA. Şehbenderlik Defterleri, I, s. 1

Nitekim bu zarureti doğrularcasına 1836 yılında Hariciye Nezareti'nin teşkil edilerek Osmanlı dışişleri örgütünün kurumsallaşma temeli atılmıştır. Akabinde hem iç hem de dış etkenler kapsamında Tanzimat dönemi diye ifade edilen yeni bir reform sayfasının açılmış olması dış dünya ile ilişki ve iletişimi geliştirmek bakımından önemli kararlılık göstergesi olmuştur. 1840'la beraber Avrupa ile iletişim ve ilişki de ehemmiyetine inanılan şebkenderlikler hariciye bünyesinde yeniden teşkil edilmeye başlanmıştır. Ancak birçok kurum da olduğu gibi yapısal sorunlar nedeniyle şebkenderlik hizmetinin sistemli bir surette gelişmesi zaman almıştır.

3. Hariciye Nezaretinin Teşkilinden Sonra Şebkenderliklerin Yeniden Tesisi ve Kurumsallaşma

1836'da Hariciye Nezareti'nin teşkilinden sonra ilk olarak 1840'da Londra'ya Mösyö Zehrab başşebkender unvanıyla tayin edilmiştir. Bu dönemde Avrupa diplomasisinde daha belirleyici role sahip olan İngilizlerle Osmanlı Devleti daha yakın bir ilişki içindedir. Bir başka deyişle birtakım beklentiler nedeniyle etkisi altındadır. Akabinde Fransa'nın Marsilya kentine de Kazemir Amerik adında bir başka tüccar Osmanlı başşebkenderi olarak tayin edilmiştir. İran'a aynı dönemde bir başşebkender tayin edildiği belgelerde geçmektedir. Büyük olasılıkla bu zat, Ali Namık Efendi'dir. 1840'lı yıllar içinde şebkender sayısı gün geçtikçe artmıştır. 1265 Devlet Salnamesi'ne göre dokuz kente başşebkender tayin edilirken bu kişilerden sekizi gayrimüslim sadece Paris'e atanan Rasim Efendi Müslüman tebaadandır²². Ayrıca on beş kente de şebkender unvanıyla tayinler yapılmış ve bunların arasında hiç Müslüman veya Müslüman tebaadan bir zat yoktur²³. XIX. asrın ikinci yarısına girilirken Devlet-i Aliyye İngiltere, Fransa, Hollanda, Belçika, İspanya, ABD, İtalyan krallıkları ve cumhuriyetleri, Alman devletleri olmak üzere ona yakın ülkeyle konsolosluk ilişkisi kurmuş ve yirmiden fazla kente şebkender tayin etmiştir. Bu sayede tebaasından ticaretle meşgul olanları desteklediği gibi dünyayı takipte bilgi kanalı sayısını artırarak bu husustaki hassasiyetini de ortaya koymuştur. Devlet-i Aliyye henüz elçilik ilişkisi kurmadığı ABD hükümeti ile fahri de olsa konsolosluk ilişkisi kurarak dış dünya ile olan ilişkisinin Avrupa ile sınırlı olmayacağını da sinyalini vermiştir. Öte yandan İslam ülkesi İran ile kurduğu

²² İlk faaliyet dönemi ile karşılaştırıldığında, Napoli, Cenova, Lizbon, Korfu, Trieste, Londra, Marsilya şebkenderlik faaliyetlerinde yine tercih edilen kentler olmuştur. Ancak bunlar yeni dönemde başşebkenderlik statüsüyle hizmet veren merkezler olmuşlardır. Anvers ve Paris de aynı statüdedir bkz. *Salname-i Devlet-i Aliyye 1263*, s. 120-125.; *Salname-i Devlet-i Aliyye 1265*, s. 88-89.

²³ İkinci derecedeki merkezler ise şebkenderler tayin edilmiştir. Amsterdam, Viyana, Venedik, Porto, Malta, Barselona, Hamburg, Le Havre, Hocabey, Birmingham, Cebelitarık, Zanta, Livorno, Şira ve New York gibi kentlere tayinler yapılmıştır. *Salname-i Devlet-i Aliyye 1263*, s. 120-125.

şehbender ilişkisi doğu yönünde bir ilk olurken, doğuya doğru açılma eğilimi ve istekliliğini de açığa vurmuştur.

Kırım Harbi döneminde dış politika ve diplomasi trafiği Hariciye Nezareti'nin önemini biraz daha artırmış ve bürokratik sistem içindeki yerini daha ehemmiyetli hale getirmiştir. Dolayısıyla nezareti sistemli bir surette büyötmek, bir zaruret haline gelmiştir. Bünyesinde teşkil edilen tüm birimleriyle gün geçtikçe gelişen ve teferruatlı hale gelen Osmanlı hariciyesi içinde şehbenderlik örgütü de gelişmiş ve nezaretin çok mühim bir parçasına dönüşmüştür. 1840'ların sonlarında 10 başşehbender ve 15 şehbender çeşitli yabancı kentlerde görev yaparken, bu sayı 1870'lere doğru 26 başşehbender ve 37 şehbendere yükselmiştir²⁴. Avrupa başta olmak üzere dış dünya ile temasa ve dış dünyanın her yönüyle takibine büyük önem veren Sultan II. Abdülhamid şehbenderlik hizmetlerini daha da büyötmek amacıyla bilhassa fahri şehbenderliklerin sayısını zaman içinde iyice artırmış ve iki yüzün üzerine çıkartmıştır²⁵. II. Abdülhamid döneminin dikkat çeken yanlarından biri de, görev yapan şehbenderler arasında Müslüman sayısının giderek artmasıdır²⁶.

Nezaretin kuruluşundan sonra ilk yıllarda hariciye teşkilatı oldukça sadeydi. Hususi olarak şehbenderlik hizmetleri önceleri Tahrirat-ı Hariciye Kalemi vasıtasıyla yürütölürken bu kalem bağılı olarak Umur- Şehbenderi Memuru unvanıyla bir memur tayin edildi²⁷. 1882 yılında ise bu görevli müdür yapılarak daha etkin bir hale getirildi²⁸. İki yıl sonra da bir müdüriyete dönüştürölerek müdürün maiyetine bir mümeyyiz, bir kontrol memuru ve altı nefer hulefa verildi²⁹. Ancak şehbenderlik ağının hızla büyümesine rağmen XIX. yüzyılın son çeyreğine gelene kadar şehbenderlik hizmetleriyle alakalı bağımsız yasal düzenlemeler yapılmamıştır. Atanan şehbenderlere verilen talimatlarla yetinilmiştir. Bu noksanlık II. Abdülhamid devrinde teşkilata verilen önemin daha da artmasıyla giderilmiştir. Diğer taraftan Osmanlı topraklarında kendi vatandaşlarına hizmet veren yabancı ülke konsoloslarının zaman içinde ortaya koydukları tutum ve davranışlar devletin bütünlüğüne zarar verici bir hal almaya başlamıştır. Dolayısıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu meseleye neşter vurmak adına yabancı ülke konsoloslarının denetim altına alınması için

²⁴ 1265 Devlet Salnamesi, s. 88-89; Salname-i Devlet-i Aliyye 1283, s. 96-97.

²⁵ Salname-i Devlet-i Aliyye 1328, s. 150-167.

²⁶ 1867'de dördü başşehbender, ikisi şehbender olmak üzere, altı Müslüman şehbender görevdeydi, bkz. Salname-i Devlet-i Aliyye 1283, s. 96-97; 1884'te ise onu başşehbender, yirmi dördü şehbender olmak üzere, otuz dört Müslüman şehbender olarak görevdeydi, bkz. 1302 Hariciye Salnamesi, s.

²⁷ 1295 Devlet Salnamesi, s. 81-95; Carter V. Findley, Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform (1789-1922), Çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 219.

²⁸ Salname-i Devlet-i Aliyye 1300, s. 93-104.

²⁹ Salname-i Devlet-i Aliyye 1300, s. 93-104; Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1301/1885), I, Yay. haz. Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2003, s. 208, 211..

hukuki bir düzenleme yapılmış ve 1863 yılında bir nizamname hazırlanmıştır³⁰. Oldukça liberal denilebilecek bu düzenlemeye rağmen devletin bu hizmetleri tam olarak kontrol altına alabildiği pek söylenemez.

ŞEBBENDERLİK MEMURLARI

Vazifeli Şebbenderler

Vazifeli şebbenderler, Osmanlı vatandaşları arasından seçilirdi. Ancak, Devlet-i Aliyye, ilk yıllarda şebbenderleri gayrimüslim tüccarlar arasından seçmiştir³¹. Yunan isyanı ile birlikte Rumlara karşı olan güvenin azalmasıyla diplomasi alanındaki faaliyetler bir süreliğine de olsa askıya alınınca, bu durum şebbenderlik hizmetlerini de etkilemiş ve bir kesinti oluşmuştur³². Devlet-i Aliyye, Hariciye Nezareti'nin teşkilini müteakiben birkaç yıl sonra şebbenderlik hizmetleri nezaret bünyesine tekrardan başlamıştır. Osmanlı idaresi, aynı yıllarda yeniden şebbenderler tayin ederek bu hizmeti kaldığı yerden daha profesyonel bir şekilde sürdürmüştür. Bu yeni dönemde de İran dışındaki ülkelerde yine gayrimüslimlere görev verilmiştir³³. XIX. yüzyılın son çeyreğinde ise tüccarların yerini bürokratlar almaya başlamıştır. Şebbender olarak seçilen bir kişi kesinlikle bundan sonra başka bir işle meşgul olamazdı. Vazifeli şebbenderlere görev mahallerine gidişleriyle beraber “tahsîsât (alakasyon)” verilir, ayrıca maaş bağlanırdı³⁴. Şebbenderlerin aldığı maaşlar derecelerine göre değişirdi. Fakat görev yaptıkları mahal sebebiyle de maaşlarda farklılıklar olduğunu söylemek gerekir. Devletin resmi görevlileri konumunda olan şebbenderler, zamanla açılan okullar sayesinde mesleki bir eğitim alarak bu görevlere gelmeye başlamışlardır³⁵.

Üç sınıftan oluşan vazifeli şebbenderlerin üst sınıfını *başşebbenderler* oluşturmaktaydı. Genelde başşebbenderler, Osmanlılarda *vilayet* kabul edilen veya birinci dereceden öneme sahip şehirlere tayin edilirdi³⁶. Baş

³⁰ Bu düzenlemede izah edilen hususlardan biri, yerli ahalinden bir kişi konsoloslukta görevlendirilecekse, merkezde olursa hükümete, taşrada olursa ilin valisine bu konudaki bilgi verilmesi gerekecekti, bkz. Aybay, *a.g.e.*, s. 46-47.

³¹ BOA. *Şebbenderlik Defterleri*, I, s. 1-23

³² BOA. *Şebbenderlik Defterleri*, I, s. 27-31; Rumlara karşı olan güvensizlik geçici bir süre devam etmiş ve bir süre sonra Rumlara yine devlet kadrolarında görev verilmiştir.

³³ *Salname-i Devlet-i Aliyye 1263*, s. 120- 125; *Salname-i Devlet-i Aliyye 1265i*, s. 88- 89.

³⁴ Sefirlerin ve şebbenderleri maaşlarının ödenmesi ve diğer masraflarının devlet tarafından karşılanması, bkz. BOA. *HR.MKT.*, 97/77, 10. R. 1271; *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1318/1900)*, III, Yay. haz. Ahmed Nezih Galitekin, s. 282.

³⁵ *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1318/1900)*, III, s. 283; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, TTK, Ankara 1995, s. 202-203; Karal, *a.g.e.*, VIII., Ankara 1988, s. 395.

³⁶ Paris, Londra, Tebriz, Cenova, Lizbon ve Anvers gibi ticari açıdan daha önemli kentlere baş şebbenderler tayin edilirdi, bkz. *Salname-i Devlet-i Aliyye 1263*, s. 120-125; *Salname-i Devlet-i Aliyye 1265*, s. 88-89; *Salname-i Devlet-i Aliyye 1328*, s. 150-167.

şehbenderler buldukları yerin amiri konumunda olup, görev yerleri dâhilinde alt kademedeki görev yapan şehbender memurları olursa, bu memurlar onlara tabi olmak durumundaydı³⁷. Osmanlı Devleti, başşehbenderlik uygulamasını ilk defa 1840 yılında geçmiştir³⁸. “Başşehbender”, Batı ülkelerindeki “Başkonsolos” denilen devlet görevlilerinin Osmanlı’daki eşdeğeri. *Şehbenderler*, vazifeli şehbenderlerin orta sınıfını oluşturan görevlilerdir. Şehbenderler *liva* olarak adlandırılan ikinci dereceden öneme sahip şehirlere tayin edilmişlerdir³⁹. Görev açısından başşehbenderlerle arasında pek bir farklılık yoktur. Ancak başşehbenderlere göre daha az maaş ve tahsisat alırlardı⁴⁰. Daha öncede belirtildiği gibi Osmanlı Devleti, şehbender tayinine ilk olarak 1802’de başlamıştır. “Şehbender” Batı ülkelerinde “Konsolos” denilen devlet görevlilerinin Osmanlı Devleti’ndeki eşdeğeri.

Şehbender memurlarının alt sınıfını oluşturan *Şehbender vekilleri* görevlilerdir. Şehbender vekilleri *liva* dâhilinde olan yerlere, başka bir deyişle daha geri planda kalan şehirlere tayin edilmişlerdir⁴¹. Konumları itibarıyla genelde stajyer kabul edilen bu kişiler, durumuna göre bir şehbenderin sorumluluğunu üstlenebilirdi. Daha alt kademe görev yaptıkları için şehbenderlere göre daha az maaş ve tahsisat alırlardı. İlk olarak 1820 yılında vekil şehbender tayin edilmiştir. “Şehbender vekili”, Batı ülkelerinde viskonsolos (konsolos vekili) denilen devlet görevlileridir. *Kançılarya memurları*, şehbenderhanelerin yazı işlerinden sorumlu ve işlerin daha seri bir şekilde yürütülmesi için şehbenderlere yardımcı olan görevliler olarak bilinse de, zaman zaman şehbender vekili düzeyinde vazife aldıklarını, onlar gibi atamayla görevlendirildiklerini ve onların ayarında kabul edildiklerini söyleyebiliriz⁴². Kançılarya memurlarının, şehbenderliklerde XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren görev yaptığı söylenebilir⁴³.

³⁷ *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1318/1900)*, III, s. 282.

³⁸ Mösyö Edvar Zehrab İngiltere’nin Londra kentine baş şehbender unvanıyla tayin edilen ilk kişidir, bkz. *BOA. Şehbenderlik Defterleri*, I, s. 27.

³⁹ Amsterdam, Oporto, Alikante, Niv York ve Havr(i) gibi Osmanlı İmparatorluğu’na tali görülen kentlere tayin edilirdi, bkz. *Salname-i Devlet-i Aliyye 1263*, s. 120-125; *Salname-i Devlet-i Aliyye 1265*, s. 88-89; *Salname-i Devlet-i Aliyye 1328*, s. 150-167; *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1318/1900)*, III, s. 282.

⁴⁰ *BOA., HR.MTV.*, 68/21, 10 19 1908.

⁴¹ Briij, Kartacena, Falmut, Palermo ve Zanta gibi kentlere tayin edilirdi, bkz. *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1301-1885)*, I, s. 224-231; *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1318/1900)*, III, s. 282.

⁴² *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1318/1900)*, III, s. 282.

⁴³ *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1301/1885)*, I, s. 224-231.

Fahri Şehbenderler

Fahri Şehbenderler, Osmanlı Devleti'nin şehbenderlik ağını genişletmeye başladığı süreçte daha geri planda yer alan mahallerde görev verdiği kişilerdir.⁴⁴ Fakat şehbenderliklerin konumlarını devlet, sürekli değiştirmeye başladığı için yüzde yüz olarak kentler arasında bir derecelendirme yapmak kolay değildir. Fahri şehbenderler, Osmanlı Devleti'nin nazarında vazifeli şehbenderlerle aynı statüde değildir. Bir bakıma yarı resmi olduklarını söylemek mümkündür. Ancak fahri şehbenderlerden de, devlet, buldukları yerlere gelip giden Osmanlı tüccarlarının veya buldukları yerlerde yaşayan Osmanlı vatandaşlarının işlerine yardımcı olmalarını ve onların haklarını gözetmelerini istemiştir. Hiyerarşik açıdan değerlendirildiğinde ise fahri şehbenderlerde vazifeli şehbenderler gibi üçe ayrılır; fahri baş şehbender, fahri şehbender ve fahri şehbender vekili. Fahri şehbenderliklerde de devlet, şehirlerin ticari önemlerini dikkate alarak şehbenderlikleri oluşturmuş ve tayinler yapmıştır.⁴⁵

Hiyerarşik işleyiş içerisinde fahri baş şehbender, sorumluluk olarak vazifeli baş şehbenderden sonra gelirdi. Fahri şehbenderler, vazifeli şehbenderler gibi devletten maaş almazlar, devlet adına yapılan resmi işlemler çerçevesinde elde edilen hâsıllardan pay alırdı. Fahri şehbenderler genelde Osmanlı elçilerin önerileri üzerine, padişahın emriyle tayin edilirdi. Fahri şehbenderler, şehbenderliğin kurulduğu şehrin vatandaşları içinden seçildiği için büyük bir bölümü yabancı şahıslardan oluşmaktaydı. Ancak seçilen bu kişilerin itibarlı ve ticaretle meşgul olmuş olmaları ayırıcı özellikler olarak dikkate alınan hususlardır. Fahri şehbenderler sadece buldukları yerlerde görev yaptıkları için, tayin edilmeleri söz konusu değildir. Bu nedenle onlara yol harcırahı verilmez ve bu kişiler seçilirken herhangi bir imtihana tabi tutulmazlardı. Fahri bir şehbender, başka bir işle meşgul olabilirdi, ancak yaptığı iş sebebiyle şayet iflas ederse görevden alınırdı.⁴⁶ Osmanlı İmparatorluğu XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren fahri şehbender tayin etmeye başlamıştır.

Şehbenderhaneler

Şehbender memurlarının çalışma daireleri olan “Şehbenderhaneler”, kurulduğu yerin büyüklüğü ve önemine göre *Baş Şehbenderlik*, *Şehbenderlik* ve *Şehbender vekilliği* olarak üçe ayrılır. Şehbenderlik teşkilatı, ticari çıkarlara endeksli oluşturulduğu için siyasi önemi haiz kentlerde değil, daha ziyade ticari öneme sahip olan liman kentlerinde şehbenderhanelerin açılmıştır.⁴⁷

⁴⁴ *Salname-i Devlet-i Aliyye 1328*, s. 150-167.

⁴⁵ Berlin fahri baş şehbenderliği, Nürnberg fahri şehbenderliği ve Königsberg fahri şehbender vekilliği gibi, bkz. *Salname-i Devlet-i Aliyye 1328*, s. 150; *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1318/1900)*, III, s. 290-291.

⁴⁶ *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1318/1900)*, III, s. 290- 291.

⁴⁷ Örnek olarak bkz. *1328 Devlet Salnamesi*, s. 150-167.

Şehbenderhanelerin genelde devlet tarafından kiralanın mahaller olup, ancak zaman zaman mülk haline getirildiği yerler de olmuştur.⁴⁸ Devlet adına yerli ve yabancı birçok kişinin işlerinin görüldüğü şehbenderhanelerde, şehbender memurları dışında birçok kişi görev almıştır; kançılara memurları, kâtipler, tercümanlar, imamlar, kayyumlar, bekçiler ayrıca kavvas, müstahdem ve odacı gibi hizmetliler de şehbenderhanelerde çalıştırılmıştır.⁴⁹

Bir mahalde yeni bir şehbenderhane hizmete açıldığında, Osmanlı Devleti tayin ettiği şehbender, binayı döşemesi, düzenlemesi ve gerekli tüm masrafları karşılayabilmesi için maaşının bir mislini verirdi. Diğer taraftan devlet, şehbenderhanelerin masrafları arasında yer alan (Kançılara giderleri, diğer çalışan personelin maaşları, araba ve sandal ücretleri) gibi giderleri şehbenderlere gönderdiği “tahsisat(alakasyon)”larla karşıladı. Tahsisat yıllık olarak verilir ve şehbenderin görev mahalline ulaşmasıyla başlardı. Tahsisat bedeli şehbenderliğin ehemmiyetine göre belirlenir⁵⁰, ödemeler aydan aya yapılırdı. Ayrıca, devlet şehbenderhanenin kirasını, posta ve telgraf masraflarını ve Osmanlı vatandaşlarına yapılan tüm yardımları bizzat karşıladı.⁵¹

ŞEHBENDERLİĞE DAİR YAZILI VE HUKUKİ DÜZENLEMELER

Sultan II. Abdülhamid, bu ağı büyütürken sistemini disiplinli ve düzenli bir surette yürütmek adına uluslararası düzenlemeleri temel kabul edip gerekli hukuki çalışmaları da daha fazla geciktirmeden yaptırmıştır. 1882’de hazırlanan nizamname ile teşkilatın hukuki yapısı sağlamlaştırılmıştır. Uluslararası standartlara göre hazırlanan nizamname üç kısımdan oluşmaktaydı. Birinci kısım ise dört fasıldan ibaretti. Yirmi dört maddeden oluşan ilk fasılda, şehbenderhanelerin teşkiliyle ilgili hususlar yer almaktaydı. Bu bölümünde şehbenderlerin kaç türü olduğu (“vazifeli ve fahri”) ve kendi içinde kaç sınıfa ayrıldığı (“başşehbender, şehbender, şehbender vekili veya kançılara memuru”), nasıl atandıkları, harcırah, tahsisat ve maaş gibi mali konularda bilgiler verilmiştir. Ayrıca şehbenderlerin mesleğe girişleri ne şekilde olacağına dair malumat verilmiştir. Bunların dışında şehbenderlerin görev yerlerinin değiştirilmesi, tayinleri ve görevlerinden azledilmeleri, terfi ve ödüllendirilmeleri ile işlenen suçlarda alınacak disiplin cezaları hakkında

⁴⁸ BOA. HR.MTV., 68/21 nolu dosyanın mali tablosuna bakınız.; Şehbenderhane olarak kullanılmak üzere Ülgün’de satın alınan binanın intikali meselesi, bkz. BOA. HR.MTV., 418 (11-14), 29.06.1892.

⁴⁹ BOA, HR.MTV., 68/21 nolu dosyanın mali tablosuna bakınız, *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1301/1885)*, I, s. 472-474.

⁵⁰ Örneğin, 1908’de Peşte baş şehbenderliğine 4000 florin, Cenevre 1. sınıf şehbenderliğine 1000 kuruş ve Narde şehbender vekilliğine 500 kuruş aylık tahsisat gönderilmiştir, bkz. BOA., HR.MTV., 68/21.

⁵¹ *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1318/1900)*, III, s. 283.

bilgiler verildiği görülür. Diğer taraftan tesis edilecek şehbenderhanelerin masraflarından bahsedilmiştir. Bu kısımda son olarak şehbenderlerin bağlı oldukları elçiliklerle olan iletişimleri ve Hariciye Nezareti ile haberleşmeleri ve bunlara dair konular⁵². İkinci fasılda ise şehbenderlik tesis edilecek yerler hakkında yani vilayet ve livalarla ilgili bilgi veren dört madde yer almıştır. Üçüncü fasılda ise dokuz maddeden ibaret olup, şehbenderlerin vazifeleri hakkında bilgi verilmiştir. Dördüncü fasılda ise şehbenderhanelerin teftiş usulüne dair hususlara temas eden iki madde bulunmaktaydı. İkinci kısımda ise pasaport, tasdikname, zabıtname gibi evrak işlemlerinden alınacak olan vergi ve ücretler ile şehbenderhanelerin gider kayıtlarına dair düzenlemeleri ihtiva eden on sekiz madde yer almaktaydı. Üçüncü kısım ise, fahri şehbenderliklerle ilgiliydi. Bu bölüm on bir maddeden ibaretti⁵³. Son olarak da şehbender maaşlarıyla ilgili ilave bilgileri içeren genel hükümler başlığı altında üç maddeye yer verilmiştir⁵⁴. Böylece ilk kez yazılı bir surette şehbenderlik hizmetleriyle ilgili yetmiş bir maddeden oluşan yasal bir düzenleme ortaya konulmuştur. Bu düzenleme ile bürokratik işleyiş ve kurumun sistemi yazılı ve tanımlı bir hale getirilmiştir.

Müesseseye gösterilen önem paralelinde hazırlanan nizamnameden sonra 1884'te oldukça geniş ve ayrıntılı bir şehbenderlik talimatnamesi hazırlanıp yürürlüğe konulmuştur. Bu tür çalışmaların, devletin dünyadaki hukukunu ve prestijini korumaya yönelik olduğunu da hatırlatmak gerekir⁵⁵. Talimatnamenin birinci kısmı yedi fasıldan oluşmaktaydı. Birinci fasılda, şehbenderlerin işe başlar başlamaz yapmaları gereken işler hakkında bilgi veren yedi madde yer almıştır. İkinci fasılda yer alan beş madde ile şehbenderlerin iletecekleri malumatların muhteviyatı hakkında bilgi verilmiştir. On maddeden mürekkep üçüncü fasılda ise şehbenderlerin yetkili çevrelerle iletişimlerinden, haberleşme usulünden ve evrak ile ilgili işlemlerden bahsedilmiştir. Dördüncü fasılda ise şehbenderhanelerdeki kaydı oluşturulması gereken evrak ve bunlara dair işlemler hakkında malumat verildiği görülüyor. Beşinci fasılda ise, şehbenderhanelerdeki eşyaların kaydının tutulduğu defter hakkında bilgi verilmiştir. Üç maddeden mürekkep altınca fasılda ise, boşatılacak şehbenderhanelerde yapılacak işlemlere dair bilgiler yer almıştır. Bu kısmın son faslında ise yardıma muhtaç olan Devlet-i Aliyye uyuğundan olanlara nasıl muamele edileceği ve bunların ülkeye dönüşleri için gereken işlemlere dair bilgiler verilmiştir⁵⁶. İkinci kısmın ilk faslında yer alan altı maddede idari ve noter işleri kapsamında pasaport ve vize işlemlerine değinilmiştir. Dokuz

⁵² 1.-24. maddeler, bkz. *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1318/1900)*, III, s. 282-285.

⁵³ 25- 68. maddeler, bkz. *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1318/1900)*, III, s. 290-291.

⁵⁴ 69.-71. maddeler, bkz. *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1318/1900)*, III, s.291.

⁵⁵ Edip F. Çelikel, *Milletlerarası Hukuk*, Hukuk Fakültesi Matbaası, İstanbul 1980, s. 559

⁵⁶ 1.- 48. maddeler, bkz. *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1318/1900)*, III, s. 292-300.

maddelik ikinci fasılda ise, tabiiyet işlemleri ile alakaları hususlar yer almıştır. Üçte doğum, dörtte evlilik ve beşte ölüm hadisleriyle ilgili işlemler hakkında malumatlara yer verilmiştir. Uzunca bir bölüm olan altıncı fasılda ise muhtelif evrak hakkında yapılacak işlemlerden bahsedildiği görülür. Yedinci fasılda ise tebaanın vasiyetnameleri ile ilgili işlemlerden bahsedildiği görülür. Sekizinci fasılda ise şehbenderlerin miras işleriyle alakalı yapacakları işlemler hakkında bilgi verilmiştir⁵⁷. Üçüncü kısmın ilk faslında şehbenderhanelerin bulunduğu limanlara gelip giden Osmanlı savaş gemilerine yapılacak yardım ve muamelelere dair usul ve esaslardan bahsedilmiştir. Yine bu gemi yetkilileriyle paylaşılacak bilgiler, sıhhiye patente vizesi işlemleri, Osmanlı gemilerinde vuku bulan suç ve cinayet hadiseleri ile gemi çalışanları arasındaki ihtilafların çözümüne dair izlenecek yollar hakkında malumat verilmiştir. Ayrıca hastalar ve firar edenlerle ilgili muamelelere değinilmiştir. Gemiler dahilinde yaşanan doğum ve ölüm hadiseleri sebebiyle yapılması gereken işlemler hakkında, deniz kazalarında ve gemilerin kurtarılmasında izlenecek yollardan bahsedilmiştir. Ayrıca bu bölümde Osmanlı tüccarlarının gemi alım satım işlemlerindeki muamelattan bahsedilmiştir⁵⁸. Talimatnamenin son kısmında ise fahri şehbenderlerle ilgili yedi maddelik genel hükümlere yer verilmiştir⁵⁹. Nizamnamenin ardından teşkil edilen yazılı talimatname ile kurum ve mensuplarının mesuliyet alanı daha açık ve tanımlı hale getirilmiştir. Dünyadaki değişim ve gelişmelere bağlı olarak her geçen gün daha karmaşık hale gelen ilişkiler düşünüldüğünde şehbenderlerin görev ve sorumluluklarının detaylı olarak yazılı bir surette ortaya konmuş olması, geçte olsa yerinde bir adımdır. Öte yandan düzenlemelere bağlı olarak 1884'te teşkil edilen Umur-ı Şehbenderi Müdüriyeti ile şehbenderlik hizmetleri bürokratik bakımından hariciye içinde daha müstakil bir hale getirilmiştir⁶⁰. Müstakilleşen kurumla birlikte

Sonuç

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de başlayan Endüstri Devrimi batı ülkelerinin üretim güçlerini yukarı doğru çekerken ticaret kapasitelerini ve potansiyellerini de artırdı. Bu durum ülkelerin konsolosluk ilişkilerine de doğrudan artırıcı bir etki yaptı. Bu hususta oldukça yavaş hareket eden Devlet-i Aliyye XIX. yüzyılın başlarında tüccarlarından da gelen taleplerle dış dünyaya ayak uydurabilmek ve yeni bir temas kanalı oluşturmak için adım atmıştır. Osmanlı Devleti'nin, şehbenderlik hizmetleri başlangıçta oldukça alelade idi. Bu aşamada batıyla temas oldukça sınırlı idi. Elçilik faaliyetlerinin gölgesinde

⁵⁷ 49.-104. maddeler, bkz. *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1318/1900)*, III, s. 301-310.

⁵⁸ 105.-183. maddeler, bkz. *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1318/-1900)*, III, Ns.311-323.

⁵⁹ 184.-191..maddeler, bkz. *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1318/1900)*, III, s. 342.

⁶⁰ *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1301/1885)*, III, 211; Findley, a.g.e., s. 271.

yürütülmesine rağmen şehbenderlik hizmetlerinin götürüldüğü ticari alan daha genişti. Bu dönemin hizmet ağı, aşağı yukarı III. Selim döneminde şekillenmiş, II. Mahmud'un döneminde pek bir genişleme olmamıştır. Elçilik hizmetlerin de olduğu gibi 1821 Yunan isyanı nedeniyle faaliyetler askıya alınınca adeta başa dönmüştür. Ancak Hariciye Nezareti'nin teşkilinden sonra şehbenderlik hizmeti tekrardan başlatılıp kurumsallaşmanın önü açıldı. Hariciye bünyesinde XIX. yüzyılın son çeyreğine doğru örgütsel olarak yapısını güçlendiren teşkilat, XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde, organize yapısıyla yirmi üç ülkede ve iki yüz otuzu aşkın kentte, vazifeli ve fahri şehbenderleriyle uyruklarına hizmet veren muazzam bir örgüt haline dönüşmüştü. Bu dönüşümde dış dünyayı takipte ve dış dünya ile temasta şehbenderliklerin elçilik faaliyetlerine alternatif olarak görülmesinin de payı vardır. Başlangıçta daha ziyade gayrimüslim tüccarlar vasıtasıyla sağlanan bu hizmet, XIX. Yüzyılın son çeyreğiyle birlikte bünyesinde Müslümanlardan da çokça kişinin yer aldığı memurlarca yürütülmüştür. İlk başta tüccarlar arasından tercih yapılırken sadakat en temel esastı. Zamanla kurumsallaşma kapsamında mesleki bir görev olarak tanımlanıp şehbenderler sınavlarla tayin edilmeye başlandı.

İlk teşkil edildiğinde çok sade bir görev tanımlaması olan şehbenderleri vazife ve sorumlulukları XIX. yüzyılın son çeyreğinde nizamname ve talimatnamelerle çok teferruatlı bir hale getirilmiştir. Ticari, adli, dini, idari, sıhhi ve sair alanlarda birçok konuda şehbenderlere yetki ve sorumluluk tanımlaması yapılmıştır. Başlangıçta talimatlarla sürdürülen hizmetler 1882 Nizamnamesi ve 1884 Talimatnamesi ile hukuksal olarak yazılı ve daha bağlayıcı hale getirilirken, işin ehemmiyeti ve değeri de artmıştır. Bu aşamadaki gayret ve istekliliği ile teşkilatın daha güçlü ve etkin hale gelişinde Sultan II. Abdülhamid'in payı büyüktür. Hızla çöken tarihi devletin örgütsel sistemi içinde kaybolmuş gibi duran, ancak her geçen büyüyen şehbenderlik teşkilatı, yeni düzende konsolosluk hizmetlerinin daha sağlıklı ve bir düzen içinde yürütülebilmesi adına mühim bir tecrübe olmuştur.

KAYNAKÇA

1.Arşive Vesikaları

Cevdet Hariciye (C.HR.)
Hatt-ı Hümayunlar (HAT.)
Hariciye Nezaret i Evrak -ı Mütenevvia Kısmı Dosya Usulü Envanteri (HR.MTV.)
Hariciye Nezareti Mektubi Kalemı (HR. MKT.)
Şehbenderlik Defteri, 1

II. Salnameler

Salname-i Devlet-i Aliyye
Salname-i Nezaret-i Umur-ı Hariciyye
Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi

III. Matbu Eserler ve İncelemeler

AYBAY, Rona, *Tarih ve Hukuk Açısından Konsolosluk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
BAĞIŞ, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 1983.
ÇELİKEL, Edip F. *Milletlerarası Hukuk*, Hukuk Fakültesi Matbaası, İstanbul 1980.
DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1997.
FINDLEY, Carter V., *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform (1789-1922)*, Çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
GERÇEK, Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1928.
GÖÇEK, Fatma Müge, *East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteen Century*, Oxford University Press, Washington 1987.
GÖKBİLGİN, Mustafa Tayyip, "Konsolos", *İslam Ansiklopedisi*, VI, MEB Yayınları, İstanbul 1993.
HUART, Clément, "Bender", *İslam Ansiklopedisi*, II, MEB Yayınları, İstanbul 1993.
İBREC, Yusuf Ziya, "Osmanlı Devleti'nin Dış Dünya ile Temasları Neticesinde İktisadi ve İçtimai Politikasında Oluşan Değişiklikler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 58, Şubat 1989, s. 117-135.
KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VII, VIII, TTK, Ankara 1988,1995.
KÜÇÜK ÇELEBİZADE İSMAİL ASIM, *Raşid Tarihi Zeyli*, İstanbul 1282.
Mehmed Raşid, *Tarih-i Raşid*, V, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1283.
Mufassal Osmanlı Tarihi, V, Güven Yayınevi, İstanbul 1962.
OLGUN, İbrahim *Farsça-Türkçe Sözlük*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967.
POLATÇI, Türkan, "Osmanlı Batılılaşmasında Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Sefaretnamesinin Önemi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2), Çankırı 2011, s. 249- 263.

- SALAHİ, Mehmed, *Kamus-ı Osmani*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1313.
Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1301/1885, 1318/1900), I, III, Yay. haz. Ahmed Nezir Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2003.
- SAMİ, Şemseddin, *Kamus-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti Tamimât-ı Şebenderî, Ebuuzziya Matbaası, İstanbul 1928.
- Türk Hukuk Lügati*, “Konsolos”, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1991.
- UNAT, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, TTK, Ankara 1987.
Yirmisekiz Çelebi Mehmet Seyahatnamesi, Sade. Şevket Rado, Hayat Tarih Mecmuası, İstanbul 1970.
- ZURCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998.